

dagógusok arról a mélyebb összefüggésről, hogy a gyerekek teljesítményét értékelve, végső soron saját munkájukat is minősítik.

Együtt, egymást megbecsülve

Az elmúlt évtizedekben hazánkban több olyan új nevelési rendszert is kidolgoztak, amelyekről a kísérleti szakaszban beigazolódott, hogy eredményeket értek el a differenciált fejlesztés és a felzárkóztatás terén. Az eljárások, amelyekről a naplórészletekben olvashattunk, szintén annak, az osztályban folyó új kiscsoportos tanulásszervezési modellkísérletnek a feltételei között születtek meg és kerültek alkalmazásra, amelynek – mint az iskola rejtett üzeneteinek humanizálását ígérő egyik innovációs törekvésnek – a tanítónő szívvel-lélekkel elköteleződött. E kísérlet ahhoz törekedett a feltételeket megteremteni, hogy az ismeretszerzésben lehetőség szerint minden egyes tanuló képessé váljon a kiscsoportos munkában a társakkal való együttműködésben rejlő többletnek a személyes kamatoztatására.

Az ilyen és ehhez hasonló célkitűzéseket minden technológiai követelményükkel együtt felvállaló innovációs programok megvalósulása az iskola rejtett üzenetét elsősorban a gyerekek személyiségfejlődésének és pályafutásának szakszerűbb és felelősségteljesebb alakítása révén módosítja. Ezzel azonban szervesen összetartozik az is, hogy a hozzáértéssel elérhető siker által mozgásba lendülő pedagógiai alkotás a nevelők szervezeti és társadalmi helyzetét se hagyja érintetlenül.

JÁRÓ KATALIN

Magyar nyelvtan társaslélektani alapon

Gondolatok Karácsony Sándor könyvéről (1)

Jó 45 éve azon darvadoztunk egyszer néhányan, akkor még ifjú tanítványai Karácsony Sándornak, hogy amilyen megragadóan izgalmasak és élvezetesek az ő írásai, ugyanolyan nehezek, sőt gyakran homályosak is számunkra. Akkor idézte valamelyikünk Aranyra ezeket a sorait (A jó öreg úrról című verséből). Úgy éreztük, fején találta a szöveget, tökéletesen jellemezte Karácsony Sándor műveit ezzel az idézettel. Mivelhogy a közvetlen előadásmód, a sok találó anekdota és egyéb illusztráció mögött hatalmas ismeretanyag rejlik, s ráadásul ez az anyag újszerű, merész szempontok szerint rendeződik nagy ívű összefüggésekbe a szerző elméjében. Nem titkolja ő a szempontjait, de nem mehet végig a kedvünkért a következtetések láncán minden egyes esetben, csak idevágó eredményeit fűzi fel gondolatmenetének fonálára.

„Az együgyű is érti részben” – tipikus példája a Magyar nyelvtan társaslélektani alapon című könyvre. Első fejezetében (A közösség élete) azt mondja el, hogy a beszéd olyasvalami, mint az adás-vétel a nagyvásárban. Szemléletes és tartalmas a kép: szerepel rajta a beszéd ideje és helye, a beszédbeli személyek (a beszélő és hallgatója), a beszéd tárgya (a képzeletbeli kép, illetve a kifejezésére szolgáló szavak), sőt a beszédbeli megnyilatkozások fajtái is: a kérdés, a kijelentés, a felkiáltás, a felszólítás, a tagadás, a tiltás, a feltételes mondat. Mindezt a tízéves gyermek élményvilágában eleveníti meg a szerző (tízéves korukban kezdtek akkor ismerkedni rendszeresen a nyelvtannal az iskolások). Együtt van itt a nyelvtan minden alapfogalma, csevegő modorban elbeszélve.

Mi jut eszébe erről a képről a „tanultaknak” (a nagyon tanultaknak)? Előrebocsátom: furcsa, de közismert tény, hogy bizonyos nyugati tudományos irányzatok Ceausescu Ro-

mániájában jobban meghonosodhattak, mint Kádár János Magyarországon. Ilyen irányzat az úgynevezett kulturális antropológia is, a szociálpszichológiának az az ága, amely talán a legközelebb áll Karácsony Sándor társaslélektanához. E tudományág egyik erdélyi művelője, *Aradi József*, így írt 1979-ben a *Tett* című bukaresti népszerű tudományos folyóiratban, (2) erre a Karácsony-könyvre utalva: „az árucserre és a közleménycserre párhuzamba állítása a modern kommunikációs szemlélet egyik legnagyobb elméleti vívmányának számít, amelyet a tudományos köztudat Lévi-Strauss és Rossiland névéhez szokott kötni”; beszélő és hallgató állandó szerepcseréje pedig a kommunikáció tranzakciós elméletét előlegezi.

Ez az „előlegezés”, anticipálás megint olyan jellemző tulajdonsága Karácsony Sándornak, amellyel a „tanultakat” is zavarba hozza művei olvasásakor. Hogy ti. olyan alapvető összefüggéseket látott meg és épített bele gondolatvilágába, amelyeket a nagyvilág pódiumán szereplő tudósok csak később fejtettek ki. Ami a nagyvásárt illeti, a Magyar nyelvten kézirata 1935 óta állott kiadásra készen, amikor Shannon és Weaver még nem is sejtették, hogy fel fogják fedezni az információ- és kommunikációelméletet; korszakalkotó munkájuk 1949-ben jelent meg. (A kommunikációelméletnek és a nyelv társaslélektani vizsgálatának összefüggésével *Fabricius-Kovács Ferenc* több tanulmánya is foglalkozik., (3)

Ráadásul ez a nagyváros fejezet, ha nem is szóról szóra ezzel a szöveggel, de ugyanilyen részletesen kifejtve megvan már a magyar nyelvten ősfogalmazványában is, amelyet Kassán, 1918-ban dolgozott ki az akkor 27 éves ifjú tanár. Az egyetem padjaiból a lövészárkokba került, azután mint rokkant tartalékos tiszt morvaországi katonaiskolában tanított németül német irodalmat, ábrázoló geometriát meg lóismét; 1918-ban jutott hozzá, hogy végre magyar kisgimnazistáknak magyart taníthasson. És mindjárt papírra vette a nyelvten tanításának ezt a koncepcióját, amely saját kijelentése szerint még 1908-ban, felsős gimnazista korában fogant meg benne.

A nyelv: társaslelki funkció

A nyelv társas viszonyulás, a társas lélek értelmi funkciója – ennek a tételnek a kifejtése az egész könyv. Hogy Karácsony Sándornak ezt a tételét megértsük, némi fogalmat kell alkotnunk társaslélektani koncepciójáról, amelyet épp a Magyar nyelvten bevezető tanulmányában (X-XIII.) vázolt fel először. (4)

Könyvét ugyanis nem nyelvtudományi munkának s nem is módszertani segédkönyvnek szánta. A nevelhetőség kérdésére kereste benne a választ: lehetséges-e nevelés általában, lehetséges-e nyelvi nevelés különösen, és miként lehetséges.

Századunk elején ismerte fel a neveléslelektan, hogy a gyermek autonóm személyiség, ezért csak a természetes szükségleteinek megfelelő erőhatások fejleszthetik. Karácsony Sándor ad absurdum vitte ezt az igazságot. Szerinte az autonóm személyiség (a gyermek is) nevelhetetlen. Ellenáll mindenféle direkt külső hatásnak; kényszeríteni, idomítani lehet, belsőleg megváltoztatni nem. Hiába intem, hogy mi a szép, az igaz, a jó – ettől nem fejlődik se az ízlése, se a kritikai érzéke, se az erkölce. Ezt szülők is, pedagógusok is naponta tapasztaljuk.

Azt is tapasztaljuk viszont, hogy a gyermek állandóan változik, fejlődik, a külső hatások által valahogyan nevelődik. Hogyan lehetséges ez?

Ez a dilemma vezette el Karácsony Sándort a társaslélektan gondolatához. Az ember érzelmei, értelme, akarata, tehát az egyéni lélektan által vizsgált megnyilvánulásai nem nevelhetők, direkt hatással nem alakíthatók. Ellenben: az emberek születésüktől halálukig minduntalan érzelmi, értelmi és akarati jellegű kapcsolatokba, társas viszonyulásokba kerülnek egymással, s ezeken a közös akciókon keresztül mindkét fél gazdagodik, kap valamit a másiktól. A társas érzelmi viszonyulás a művészet (jelképrendszer), a társas-értelmi a nyelv (jelrendszer), a társasakarati viszonyulást (a tettrendszert) nevezi szerzőnk társadalomnak. Nincs – mondja ő – érzelmi, értelmi, akarati nevelés, lehetséges viszont művészi, nyelvi, társadalmi nevelés.

Következik a fentiekből, hogy bármiféle társas lelki funkcióra csak magával a funkcióval lehet nevelni, nem az elméletének, szabályainak a tanításával. A nyelvtani fogalmaknak,

a nyelvi jelenségek törvényszerűségeinek a tisztázása csak akkor járhat haszonnal, ha mindig a tényleges, konkrét nyelvhasználatra, beszédre vonatkozik, a tanárok és a diákok párbeszédére ott az iskolában, illetve egyéb olyan nyelvi megnyilatkozások felidézésére, amelyek a gyerekek saját gyakorlatából, élményvilágából valók. Ezeknek a természetes, spontán nyelvi jelenségeknek a megfigyelése, elemzése, tudatosítása szolgálhatja azután a nyelvi nevelést: mit is mondunk, hogy is mondjuk.

A beszédbeli viszonyok

A beszéd alapténye: én itt és most szóval tartalak téged. A nyelvnek ebből a funkciójából vezeti le a Magyar nyelvtan szerzője a magyar nyelv egész rendszerét.

Az, hogy a nyelv mondattani, szótani, hangtani eszközeinek egész tárháza egy-egy nyelvben a maga egészében rendszert, többé-kevésbé egységes jelrendszert alkot, maga sem régi gondolat; századunk elején fejtette ki Saussure. További lépés, hogy ezt a rendszert a nyelv funkciójából, a hangzó vagy írott beszédből próbáljuk levezetni, magyarázni; ezt a lépést Karácsony Sándor előtt, legjobb tudomásom szerint, senki sem tette meg.

Térjünk a konkrétumokra. Én itt és most szóval tartalak téged – ehhez az alaptényhez viszonyítva először is beszédünk indítóoka szerint fedezhetünk fel könnyen áttekinthető összefüggést, rendet a mondatok fajai között. Beszédünk tárgya mindig valami képzeletbeli kép, amely az egyik ember lelkében már ott él, s a másikéban majd a beszéd eredményeképpen alakul ki. Mármost, a nagyvásár szituációjában szemléltetve: ha el akarom adni a másik félnek a bennem élő képet, vagyis – szakterminológiával – információt közlök vele, akkor kijelentő mondatot használok. Ha venni akarok tőle valamit, vagyis valamiről, amivel nem vagyok tisztában, képet akarok alkotni, információhoz szeretnék jutni, akkor kérdő mondatlal élek. (A másik felel a kérdésekre, kijelentő mondatlal, így szerepet cseréltünk: ő lett a beszélő, az első személy, a beszéd „én”-je, én pedig a „te”, akihez beszélnek.) Ha a közlésem meglepetésemben, érzelmi felindulásomban úgy tör ki belőlem, hogy nem is törődöm azzal, szüksége van-e a másiknak erre a képre, akkor felkiáltok. Ha meghatározott képet akarok megszerezni a másiktól, függetlenül az ő szándékaitól (pl. azt mondom, hogy „gyere, siess”, vagy „hallgass”), akkor felszólítom. Mikor aztán a vásári árus már hazakészülődik, akkor potom pénzért vesztegeti el a portékáját, vagy egyszerűen összecsomagol, tehát nem az a fő célja, hogy pénzhez jusson, hanem hogy ne álljon ott tovább az áruja, vagyis eltünteti a színről az addig ott lévő képet (az árukészletet) – ez a nyelvben a tagadás. De én is felszólíthatom a másik felet a kép eltüntetésére – ez pedig a tiltás (8-15. old.).

Az áru, amit cserélünk, adunk-veszünk, megszerzünk vagy eltüntetünk, a nyelvben mindig képzeletbeli kép, amely a beszélőben tagolatlan képzet formájában él, de hogy a másik is láthassa, részeire kell bontania, egymással összefüggő részekre. Ennek az immár tagolt képzetnek nyelvi formája: a mondat. Ebben a képzet legalábbis alanyra és állítmányra bomlik, szükség esetén további részekre is. A mondat részei megint csak viszonyulnak a beszéd alaptényéhez: én itt és most szóval tartalak téged. Hogyan viszonyulnak?

Azt mondom: *Igyekszem* hangosan beszélni, hogy a hátul ülők is hallják. Ki igyekszik? Én, aki ezt a mondatot kimondom. A személyes névmási alanyt a magyarban többnyire nem tesszük ki külön, az állítmány személyragjából úgyis kiderül, hogy én igyekszem hangosan beszélni. A mondat alanya tehát jelen esetben azonos a beszéd alanyával; ezt a beszédbeli viszonyt fejezi ki az első személyű személyes névmás, illetve az ezt pótló személyrag. Ha azt mondanám: nyisd ki a füled (mert nem tudok kiabálni) – ez a „nyisd” a „te”-re vonatkozna, arra, akit szóval tartok. Itt is az ige személyragja utal a beszélő személyek közül rád, akinek ezt a mondatot mondom; te vagy ezúttal a mondat alanya. (Ne zavarjon most magázódás, s akivel nem tegeződöm, azt 3. személyű igealakkal szólítom meg.) – Ó, tehát a harmadik személy pedig az, aki se velem (a beszélővel), se veled (a hallgatóval) nem azonos. (Nem pedig az, „akiről” vagy „amiről” beszélünk – hiszen *rólam* vagy *rólad* is eshet szó a beszédünkben.) – Tehát: a személyes névmás,

ill. az ige személyragja beszédbeli viszonyt jelöl: én, aki beszélek, te, akinek beszélek, ő, aki egyikünkkel sem azonos.

Igyekszem. Mikor? Most, délután, amikor beszélek. Igyekvésem ideje azonos a beszélésem idejével. A mondat állítmányának ideje tehát megint csak a beszéd idejéhez viszonyít, beszédbeli viszonyt fejez ki. Este már azt fogom mondani erről: igyekeztem hangosan beszélni, úgyhogy egészen berekedtem. Mikor igyekeztem? – valamikor az esti beszélésem előtt; ezúttal is a beszéd idejéhez viszonyítom az állítmányt, múlt időbe téve. A jövő időt még csak nem is kell alaktanilag jelölnöm az igén, ha világos az időbeli viszonya a beszéd idejéhez: berekedek, ha ilyen hangosan beszélek. Nem ebben a pillanatban rekedek be, hanem pár perc, egy negyedóra múlva, sőt remélhetőleg csak mire elmondtam már a mondanivalómat.

A beszéd helyéhez viszonyítják a mondat mondanivalóját a közelre vagy távolra mutató névmások. Ez a könyv a kezemben (vagy: itt a kezemben) – a könyv ugyanott van, ahol beszélek, helye a beszéd helyével azonos. Azokból a könyvekből ott az előcsarnokban majd vásárolni lehet – ez is beszédbeli viszony; a beszéd helyével nem azonos helyről van szó.

Karácsony Sándor kiemeli (XXIX), hogy a jelrendszerbeli jelenségek társaslelki értelmezésének a jelképrendszer, a költészet értelmezésénél is hasznát vehetjük. A beszéd helyéhez való viszonyítás szimbolikus, jelképrendszerbeli jelentőségét hadd mutatom be egy Ady-verssel. A meghívott Halál című versében az öngyilkosság csábító gondolatával játszik el Ady. A „meghívható” halál, az erős, nagy adagban halálos altató „Még fehér papír-álarcot visel /Álomhozó húsz grammnyi porban/ Itt, az asztalomon.” Itt van velem, a következő strófákban érezhetően erősödik a vonzóereje, de azután így zárul a vers: „Asztalomon, álomporokban/Ott trónol már gyönyörű réme/S két óra múlva már, ha akarom,/Rámhull a legszebb trónnak fénye,/De jaj, gyáva vagyok.” Az asztal s rajta az erős altató helye nem változott fizikailag, a költő sem mozdult el – de amíg bűvölte őt a fehér por, mint szédülőt a mélység, addig itt érezte az asztalt, amikor viszont belátta, hogy nem mer hozzányúlni, akkor már ott állott az asztal, eltávolodott tőle.

Mindezek szerint a beszélő személyekhez viszonyít a mondatban szereplő személyek első, második vagy harmadik személyűsége, a beszéd idejéhez a mondat állítmányának ideje, a beszéd helyéhez pedig az esetleges közelre, illetve távolra mutató névmások.

Mondat; mondatok sora

Mondataim megszerkesztését tehát maga a beszéd ténye is befolyásolja. De még többféle, differenciáltabb hatást tesz rájuk a beszéd tárgya, illetve az a tény, hogy közlésre alkalmas formát kell adnom ennek a tárgynak.

Valahányszor meg akarunk szólalni, egyetlenegy képen rajta látjuk az egész mondanivalónkat (105. old.). Aki nem lát ilyen képet maga előtt, és úgy kezd beszélni, az nem beszél, csak fecseg.

Hogy te is lásd a bennem élő egységes képet, szét kell tagolnom két részre, és egyiket a másikhoz kell viszonyítanom (106. old.). Egy kép: egy mondat. Beszédem az időben folyik, a kép tartalmáról viszont, ahogy bontom kifelé, kiderül, hogy szerepel benne az élet is, vagyis az időbeli tünemények, meg a világ is, a térbeli jelenségek. Ezt a kettőséget érzékelteti Karácsony Sándor azzal, hogy a beszédet (megint a tízéves gyerekre gondolva) a filmhez hasonlítja, amelynek az egyes kockái rajzolnak, térben, egymás utáni pergésük viszont mesél, az időben. A mondat az a – filmkockák sorozatából adódó – képzeletbeli filmkép, amelyet belső látásunk előtt egyszerre, egynek képzelünk el (34-35. old.).

A képet tehát felbontom alanyi és állítmányi részre, hogy te is láthasd, mi van rajta. Az alany a mondatbeli világ, a rajz; az állítmány a mondatbeli élet, a mese. A legmondatszerűbb – mert jellegzetesen időbeli, viszonyító természetű – mondat: két egymás mellé rendelt történet (40).

A mellérendelő összetett mondatok fajtáit időbeli viszonyuk szerint rendszerezhetjük: egyidejű a két mondat, ha kiegészítik egymást, elő-, illetve utóidejű, ha folytatják egy-

mást, tehát előzmény az egyik, következmény a másik (43. old.). Tovább is finomíthatjuk a rendszert a két mondat logikai kapcsolata szerint. Ha nem csak úgy esetlegesen, hanem szervesen egészítik ki vagy folytatják egymást, akkor következményes mellérendelésről beszélünk. (Szerves összefüggés: nem egyszerűen utána, hanem belőle következik egyik a másiknak. Pl. „Elromlott a biciklije, hát megjavítja.”) Ellentétes a mellérendelés, ha nem természetes, hanem ellentmondásos, meglepő a két mondat kapcsolása. E két utóbbinak mintegy logikai szorzata a szerves ellentétes viszony, a vagylagosság, amelyet a választó mellérendelt mondatokkal fejezünk ki. (44-45. old.).

Ugyanezeket a tanulságokat hasznosíthatjuk akkor is, amikor a térbeli helyzetek időbeli mellérendelésének, a rámutatásnak a fajtáit vizsgáljuk, meg az állapot térbeli mellérendelését, vagyis az azonossági és a birtokviszonyt; itt is zárt logikai rendszert kapunk aszerint, hogy szerves vagy esetleges belső vagy külső, természetes vagy különleges viszonyt, illetve ezek milyen kombinációit fejezi ki a mondat (50-51. old.).

Mindeddig egyetlen mondatról volt szó. Csakhogy az eredeti „egyetlen képet” általában nem csak egyszer kell két – alanyi és állítmányi – részre bontanom, hanem ezek a képrészek ismételten tovább bomlanak a beszédemben, egyre apróbb részekre. Mondatok sora a beszédem, vagyis képek sora. S akkor értelmes, ha mindegyik új mondat viszonyul az előzőhöz is, a következőhöz is, s természetesen az eredeti kép egészéhez is. Ami az előző mondatban az új mondanivaló, az „érdemleges rész”, volt, az lesz a következőben az „előkészítő rész”, ahhoz kapcsolom az esedékes új mondanivalót (107. old.). Ha hiányzik a kapcsolat a mondataim között, akkor homályossá válok, ha meg fölösleges részeket keverek a mondatba, sőt fölösleges mondatokat elbeszélésembe (110-112. old.), akkor zavarossá.

Tökéletes pozitív példa a Toldi VII. énekének híres 5. strófája. Ha az eredeti kép tartalmának mindig egyetlen szó felel meg, akkor ennek az éneknek a „címe” nyilván: az özvegy. Kibontva: találkozás az özvegygel a temetőben. A találkozás percének leírásában pedig Arany a mondatok precízen szabályos sorbakapcsolását mutatta be, eljátszva a komor témával. Egy sor – egy mondat, egy kép:

„Rákosnak mezője tőszomszédos *Pesttel*,/ *Pest alatt ért* össze utasunk az esttel./ *Találkoztak pedig egy temető mellett*,/ *Temetőben új sír dombja sötétellett*./ *De miféle sírnak sötétlik ott dombja*,/ *Arra Miklósnak most van is nincs is gondja*./ Hosszú gyászruhában – mindenható Isten! –/Édesanyja bókol egy pár új kereszten.”

A következő strófa elején megtudjuk: Pedig nem anyja volt, csak szakasztott mása... – De nézzük meg még egyszer az első 5 sort. *Pesttel* az 1. sor érdemleges része, *Pest alatt* a 2. sor előkészítő része. Az újdonság a 2. sorban az *ért össze*, ez a 3. sorban *találkoztak pedig* formában ismétlődik, s folytatása a *temető mellett*; ez a 4. sorban *temetőben* formában tér vissza, az újdonság pedig az, hogy *új sír dombja sötétellett*; erre utal azután vissza szó szerint az egész 5. sor.

Az, hogy a mondat felépítését, a kép kibontásának módját a mondatok sorának, láncának az összefüggése is meghatározza, már túlmutat a szoros értelemben vett nyelvtanon. Szerzőnk 3 évvel később megjelent könyvének, A könyvek lelkének a bevezető tanulmányából, Az irodalmi nevelésből tudjuk, milyen szerves kapcsolatban látta ő a nyelvtant a stilisztikával, retorikával, poétikával. Itt egyelőre azt mutatja meg, hogyan és miért függ össze a nyelvtannal a fogalmazás tanítása.

Alárendelés; mondatbeli viszonyok

Mindeddig mondanivalónknak a kibontásáról, az egységes kép tagolásáról volt szó; ez a fő gondom nekem, a beszélőnek, igyekszem mindent szétteregetni, mese formájába önteni, hogy világosan megmutatkozzanak az egyetlen kép elemei közötti viszonyok. De az egészet a te kedvéért, hallgatóm kedvéért csinálom, s azt is tudom, hogy neked a végén megint csak egységes képre van szükséged, már az én mondataim hallgatása közben is igyekszel mindent összevonni, visszarajzosítani. Ezt megkönnyítendő én is összevonom mondanivalómat, egymás alá rendelem annak részeit, amikor csak tehetem: amikor úgy érzem, hogy te is eleve ismersz már bizonyos dolgokat, illetve előző monda-

taimból tájékozódta felőlük, elég hát utalnom rájuk. – A mellérendelésnek eszerint természetesen kiegészítője az ellentétes tendencia, az alárendelés.

Az alárendelés menetére Karácsony Sándor példája ez a három mondat a nagyvásárban látott majmokról: a/ Volt ott egy ketrec, majmok ugráltak benne. b/ Majmok ugráltak a ketrecben. c/ A ketrecben ugráló majmok (116.). – Az egymás mellé rendelt mondatok közül tehát a második lépésben az egyik alárendelésbe kerül, a harmadik lépésben pedig a mondat kifejezéssé rövidül. Az, hogy „Majmok ugráltak a ketrecben”, eszerint már alárendelés az első kifejezési formához, a mondatpárhoz képest: a majmok és a ketrec alárendelődtek az ugrálásának. Pedig itt nincs is alárendelt mellékmondat! A kifejezés pedig mindenféle mondatformához képest alárendelés. „Ahány mellérendelés van, annyi alárendelés lesz, továbbá ahány mondat, annyi kifejezés.” (117.)

Kitérőt kell itt tennem, mert amit Karácsony Sándor A magyar észjárásban írt a magyar nyelv mellérendelő természetéről, azt nemcsak ellenfelei, hanem túlbuzgó hívei is félreértették, úgy fogván fel, hogy „magyartalan” az alárendelés, kivált az alárendelt mellékmondat. Pedig csak arról van szó, hogy egyrészt mi ráérősebben fogalmazunk, nem spóroljuk el a mellérendelést onnan, ahol a hallgató még hasznát veheti, s lehet, hogy statisztikailag nagyobb a nyelvünkben a mellérendelő összetett mondatok aránya, mint az indoeurópai nyelvekben (én ugyan nem számoltam, tudtommal Karácsony Sándor sem). Főleg pedig: nagyon idétlenül hangzanak magyar szövegben azok az alárendelő fordulatok és mondatszerkezetek, amelyek tömegkommunikációnk és köznyelvünk fordításnyelvében – németből mechanikusan átvéve – már hatvan éve (és régebben is) oly gyakran szerepeltek. Legfőképpen pedig azt jelenti Karácsony Sándor számára a mellérendelés, hogy a magyar – fiatalabb nyelv lévén, mint az évezredek óta egyenesebb vonalban fejlődő indoeurópai nyelvek – sokkal jobban őrizi az eredeti viszonyítások nyomait az alárendelő szerkezetekben s a nyelvnek a mondatnál alacsonyabb szintjein, még a szóképzésben és ragozásban is; még az alaktanából is jobban vissza lehet következtetni a mondatalkotás mellérendelő alapformáira – amint ezt néhány példán alább látni fogjuk.

Azért veszélyes babona az alárendelés „magyartalan” volta, mert hívei az alárendelt mellékmondatokban látják a Sátánt, s azt hiszik, hogy ha ezeket kiűzik, akkor már minden rendben van – inkább kifejezésformát használnak helyettük. Pedig a kifejezés mindig erősebben alárendelő forma, mint a mellékmondat. „Akkor használunk mellékmondatot kifejezés vagy szó helyett, ha valamilyen okból egyidejűleg kellett alárendelnünk és mégis elmesélnünk valamit” (76.). – Friss példa arra, hogyan eshetünk csöbörből vödörbe, az alárendelő mellékmondatokat kerülve. A rádióban közlik, hogy ítélte el karácsonyi beszédében a belga király az európai államférfiak magatartását (feltételezem, hogy franciául egyszerűbben mondta, de magyarra így vélték tömöríteni). „A szörnyű szenvedély / pusztításait / elszenvedők iránt / tanusított / közöny / elfogadhatatlan.” Ebben a nyelvi szörnyszüleményben valóban nincs mellékmondat, viszont az egy szónyi állítmányhoz olyan alanyi rész kapcsolódik, amelybe négy egymás alá rendelt kifejezést gyömöszöltek bele Matrjoska-baba módjára. Hogy egy kissé mellérendelőbbé tegyük, legalább két mellékmondatot kellene egy főmondat alá rendelnünk: „Elfogadhatatlan az a közöny, amely iránt tanusítanak, akik a szörnyű szenvedély pusztításait elszenvedik.” – Ebben a formában már érthető, de még mindig csúnya; kiderül, hogy ehhez a sok képrészhez egyetlen alárendelő összetett mondat mindenképpen kevés, ezúttal valóban szükség volna formális mellérendelésre is.

A mondat szerkezetére visszatérve: van benne állítmányi és alanyi rész, az egyik képviseli az életet, az időbeliséget, a másik a világot, a térbeliséget. – A mondatrészek mind volt mondatok alárendeléséből származnak (40.). Számunkra, a nyelvi szintek közötti összefüggések bemutatása szempontjából, most nem elsődlegesen fontos, amit szerzőnk a tárgyról mond, hogy ti. az az állítmányhoz tartozik mint a történet eredménye, végpontja (65.), vagy a *jelzőről*, hogy az csak másodlagos mondatrész, része lévén a mondatrészül szolgáló kifejezésnek (54). A határozók viszont ismét világosan mutatják, hogy a nyelvi kifejezés különféle szintjein ugyanazok a rendező elvek működnek.

A határozók felosztása megfelel a mellérendelt mondatok közötti időbeli kapcsolatok fajtáinak, hiszen mindig az egykori mellérendelt mondatok egyike vonódott össze, rendelődött alá határozóvá. Az egyidejű határozó a folyamatos határozó, a nem egyidejű az

eredet-, illetve a véghatározó. S ez nemcsak az idő-, hanem a helyhatározókra is érvényes: az, hogy Pista a műhelyben dolgozik, ugyanolyan folyamatos határozó, mint az, hogy délben harangoznak. – A mondatok egymáshoz viszonyításánál megismertük a szerves összefüggés fogalmát. Az időhatározók közül szerves egyidejűséget fejez ki a módhatározó, szerves előidejűséget az ok- és utóidejűséget a célhatározó. Azt is észrevehetjük azonban, hogy a szerves összefüggés időhatározói nem konkrét, hanem képzeletbeli, képletes időre vonatkoznak. A nekik megfelelő helyhatározókat úgy is hívják, hogy képes határozók. A képes folyamatos helyhatározó az állapothatározó, a képes véghatározó legismertebb fajtája a képes irányhatározó, vagyis részes határozó (59-64.).

A határozókkal jelölt összefüggések mind mondatbeli viszonyok (a mondatfoglalmozott kép részei közötti viszonyok). Jelöl-e mondatbeli viszont az állítmány?

Láttuk, hogy az állítmány ideje beszédbeli viszonyt jelöl. Csakhogy annak a cselekvésnek, történésnek, amelyet az egyetlen képet kibontó viszonyítás elmesél, az állapotát is ábrázoljuk a tagolt képen. Állapota: latin műszóval *actio* – *actio imperfecta, perfecta, instans*, vagyis folyamatos, befejezett és beálló cselekvés. Latinul vagy németül külön igealakokkal fejezzük ki a cselekvés befejezett voltát, magyarul erre nincs speciális eszközünk, de ezt is érzékeltetni tudjuk valahogyan. Olykor pl. igekötővel: írtam a levelet – megírtam a levelet (152-155.). – A szerző példáit megtoldva: „pihen a komp, kikötötték” – nem azt látjuk magunk előtt most este, hogy délután hogyan kötötték kifelé a kompot (múlt idejű cselekvés), hanem azt, hogy most, este ki van kötve (jelen idejű állapot), mint ahogy a csikós pejlova is ki van kötve (csak a „ki van kötve” formailag is le van foglalva a befejezett állapot jelölésére). – Sőt, a fent idézett Ady-vers így kezdődik: „Ha akarom, két óra múlva / Halott lesz egy szüntelen elme.” *Halott lesz*: történetesen szóról szóra megfelel a latin *mortuus erit* összetett igealaknak, ami ott *futurum perfectum*, befejezett jövő.

Kifejezés, szó; képző, rag

A „halott lesz” példa már átvezet a mondat szintjéről a kifejezés szintjére. Az állítmányból kifejezés formájában igenév lesz: a gyermek játszadozik – a *játszadózó* gyermek. A melléknévi igenevek is kifejezik a cselekvés háromféle – folyamatos, befejezett, beálló – állapotát (156.), bár nem mindegyik ige igeneveivel tudjuk mindhármát kifejezni. A befejezett *halott* alak mellett pl. ott van a beálló *halandó*, de a folyamatos alak használatához még Arany János példája (*haló* hörög) sem csinálhat kedvet.

A cselekvés háromféle állapotát tehát ki tudjuk fejezni igei állítmánnyal mondatbeli és igenévvél kifejezésbeli viszonyként. De ki tudjuk fejezni a magában álló igével, ill. igen is, fogalmi viszonyként. Ez a fogalmi hármasság: a kezdő, a gyakorító és a mozzanatos ige. Csördül, csörög, csörren – az egyik esetben épp hogy elkezdődik, „beáll” a cselekvés, a másokban folyik, a harmadikban pedig már be is fejeződött, mire észrevettem (163-164). Mi kellett hozzá formailag? Háromféle ige *képző*. Van olyan gyakorító képző is, amelyről még felismerhetjük, hogy eredetileg külön szó volt, maga is ige: *járkál* – *jár-kél* (163.).

Erre utaltam az előbb azzal, hogy még nyelvünk legalsó szintjén is érzékelhetjük bizonyos beszédbeli viszonyítások nyomait: ami a beszédben múlt, jelen és jövő idő, a mondatban és a kifejezésben befejezett, folyamatos és beálló állapot volt, az a hármasság az ugyanazon cselekvést kifejező háromféle szóban is megvan.

Olykor nemcsak tartalmilag, hanem formailag is követni lehet a mondat szintjéről a szó (a képző) szintjéig ható összevonást. Ez a ház az utcában *elől esik* – mondat. Az *elő eső* ház – kifejezés. Az *elűső* ház – melléknév, egyetlen szó. Az *eső* igenévből olyannyira képző lett, hogy a „hátsó” már nem *hátsőnek* mondjuk, hanem *hátsónak*; de az eredetét felismerhetjük (140.).

Határozóinkat ragokkal viszonyítjuk, a rag tehát mondatbeli viszonyt fejez ki. De még a ragokról is kiderült olykor, hogy valaha fogalomszók voltak, vagyis ami ma ragozott főnévi alak, az eredetileg két főnév egymáshoz viszonyítása. „Hodu utu *rea*”, „hadiút *reá*” – a Tihanyi alapítólevél még külön írja a *reá* mutatószót, amely ma már ragként olvadt

bele a „hadiútra” szóba. A Halotti beszédben pedig „világba” helyett még *világ belé* szerepel (120), s a *belé*önálló fogalomszónak, a *bé*nek a viszonyított alakja, amely szó akkor még mindennek a bel-sejét jelentette. A viszonyzó és a fogalomszók között sincs tehát áthidalhatatlan szakadék (120).

Még világosabb példát találunk erre az időhatározói ragok között. Hat órákor – ez a rag még ma is él önálló fogalomszóként is – a kor, amelyben élünk –, meg összetételekben: ifjúkor, öregkor. A hat óra-kor is ugyanolyan összetétel volt valaha, mint az ifjú-kor (141-142.). (Saját variációim a „Mikoron Dávid” témára: mikoron? akkora, ifjúkoron, hat órákoron.)

Mindezek alapján fogalmazza meg Karácsony Sándor: „a mondatbeli, a kifejezésbeli és a fogalmi viszonyok azonosak, csak formailag különböznek egymástól. A fogalmi viszonyok a beszélő lelkében élő egyetlen tagolatlan képet, a kifejezésbeli viszonyok a második személy képzetében támadt képet adják, a mondatbeli viszonyok meg beszéd közben mutatják ugyanazt a képet, mintegy úton a beszélő felől a közönség felé” (142.).

Még egy példa a nyelvi szintek közötti összefüggésre: hogyan lehet a kifejezésből szó. A csikó kicsi – mondat. A kicsi csikó, a kis csikó – kifejezés. Igen ám, de csikónak hívják a növendék lovat két-három éves korában is, amíg hámba nem fogják; az ilyen csikókhoz képest a pár hónapos jószág nemcsak kisebb termetű, hanem más jellegű, becézni való lény. Gazdája úgy emlegeti, hogy „a kis kiscsikó”, sőt „a kis kiccsikó”. A *kiccsikó* szóban már nem is érzi külön a termetére vonatkozó jelzőt, azt még egyszer odateszi (136.). Így lesz a kifejezésből előbb összetett szó, azután – ha kiejtésben, sőt írásmódjában is egybeolvadt a két része – elhomályosult összetétel. (Saját tapasztalatom: tudom, hogy az összetett szavakat tagjaik szerint kell elválasztani – de a *vasút* szót annyira egynek érzem, annyira nem él már bennem, hogy ez *vasból*/való *út*, hogy talán még ma is va-sút formában választanám el a sor végén, ha egyszer nem olvasták volna fejemre ezt a helyesírási szarvashibát. És a *vas-utas* – nem komikus egy kissé?)

A hangok

Csak röviden foglalkozik a könyv a hangtannal, abból a szempontból, hogy a hang mint *testi*, fizikai jelenség hogyan szolgálja a beszédfunkciót. Ennek a fejezetnek kivált két témája kívánczik gondolatmenetünkbe.

Az egyik: hogyan fejezhet ki fogalmat maga a beszédhangzás, hogyan lehet a hangból szó – indulatszó vagy hangutánzó szó formájában (175-178.).

A másik: a magán- és a mássalhangzók funkciója közötti különbségtétel (183-184.). Megint egy mese, a szerző gyerekkorából. Mint elsős gimnazista az udvaron játszik szünetben, s felkapja a fejét valami ismerős kiabálásra: látja, a keresztapja kiabál a zsvajgó diáktömeg partjáról, hogy „Keresztfiam, Sándor!”. Oda is szalad integetve, s közelről veszi észre ijedten, hogy ez nem a keresztapja, csak egy ugyanolyan formájú bácsi. Kéri a bocsánatot, de a bácsi megdicséri, hogy ilyen szemfüles volt, lám az ő keresztfia még csak most közeledik. Egyébként János a keresztfia, nem Sándor. – Hősünk ezen utólag medítálva rájön, hogy persze, a nagy lármában csak a magánhangzókat – ááoo – hallotta; a magánhangzók arra valók, hogy fizikailag jól érthetővé tegyék a beszédünket. De abból a néhány magánhangzóból kevés kombináció adódik, nem tudnánk velük kifejezni a rengeteg fogalmat; a szavak jelentésének differenciálására szolgálnak tehát a mássalhangzók.

Felemlíti ennek kapcsán a finnugor népek azonos értelmű és eredetű szavai közötti eltéréseket is. *Tudni*ürjénül *todnű*, votjákul *todünű*; a jelentést őrző mássalhangzók többé-kevésbé azonosak maradtak, a magánhangzók viszont megváltoztak.

Nyelvi rendszer; történeti és összehasonlító nyelvtudomány

A fentiekben nem tartalmi kivonatát adtam a könyvnek, nem azt akartam bemutatni, *mi* van benne, hanem azt, *hogyan* fedezhetjük fel és láttathatjuk meg tanítványainkkal a nyelvi rendszer egységét, szoros vertikális és horizontális összefüggéseit, a társaslélek-

tani szemlélet révén. Nem temérdek különálló jelenség szabályait kell így megtanulniuk, hanem azokat az alapvető törvényszerűségeket, erőket tudomásul venniük, amelyek a nyelvi formákat, eszközöket alakítják, amelyek ugyanannak a lelki tartalomnak a beszéd körülményeitől függően más-más kifejezési formát adnak.

Karácsony Sándornak az az eljárása, hogy a nyelv funkciójából kiindulva mutatja be a nyelv rendszerét, azt is természetessé teszi, hogy a beszédetől a mondatok, majd a kifejezések és a szavak vizsgálatán keresztül jusson el végül a hangokig. Az utóbbi évtizedekben nem egy nyelvtanító emlegeti, hogy a mondatról kiindulva kell elemezni a nyelv egyéb alrendszerait, de gyakorlatilag végül mégis a hangtannal kezdik, a megszórt kályhától indulnak el – mintha nem csak fizikailag, hanem pszichikailag és logikailag is a hangokból épülne a beszédünk.

A könyv az egyetemes nyelvtudomány akkori állásának megfelelő áttekintést adott a magyar nyelvi rendszer jelenségeiről. Egyetemes nyelvtudományt mondok, mert *Gombocz Zoltán* halálával (aki előszót írt volna a könyvhöz, ez is hirtelen halála miatt maradt el) a magyar nyelvtudomány évtizedeket csúszott vissza, olyan állapotba, amelyből az akkori illetékesek nem is érthették meg Karácsony Sándor mondanivalóját (azért nem lehetett kiadót találni a Magyar nyelvtanra, azért kellett végül a kedvéért hálistennek megalapítani 1937-ben az Exodus kiadót). Hiszen Gombocz Zoltánról mondott emlékbeszédében a maradék nyelvészgárda legtekintélyesebb tagja, Melich János, tiszteletreméltó szerénységgel vallotta be: utolsó tanulmánya, A funkcionális nyelv szemlélet „fejtegetéseinek mélységes jelentőségét inkább csak sejtem, mint világosan értem” (Magyar Nyelv, 1936:84).

De nemcsak ezt nyújtotta Karácsony Sándor, a nyelvi rendszer tudományos értékű áttekintését, gyereknyelven. Hanem, megint csak a gyerekek nyelvén, azt is felvillantotta, milyen nagy lehetőségeket kínál mai nyelvi rendszerünk megértésére a nyelvtörténet (ezt láttuk a ragok, képzők magyarázatakor), sőt a történeti összehasonlító nyelvtudomány (a hangtan esetében). Amelyekről igazán nem merné állítani senki, hogy 10 éves gyerekeknek valók – pedig íme, nagyon jó hasznukat vehetjük alkalomadtán a 10 éves gyerekek között.

Hadd tesztek egy szubjektív kitérőt. Magam sose tanítottam magyar nyelvtant; latint meg oroszot viszont igen. A latin főnévragozásnak van öt deklinációja, azokon belül még egyenként többnyire két-, esetleg háromféle ragozási típus, mindegyiknek egyes és többes számban 5-5 esete; baromi munka bevágni a tízféle ragozás száz esetét. Iskolában magam se igen mertem, de egyéb alkalmakkor, ha gyorsan kellett valakit vagy valakit eligazítanom a latin nyelvtanban, felvilágosítottam őket: nem tízféle főnévragozás van, hanem két-háromféle összesen. Csak két dolgot kell tudomásul vennünk. Az egyik, ami a magyar gyerekeknek magától nem jutna eszébe, hogy az alanyeset nem azonos a tőkével, legtöbbször annak is van esetragja (legfőljebb olykor lekopott), s ez a rag majdnem mindig *-s*. A másik, hogy a nyelv története során a ragok átalakultak: a dativus valaha éppúgy *rosa/volt* az első és *populo/a* második deklinációban, mint ahogy *monti*, *fructu/* és *re/volt* és maradt a többiben – csak az 1. deklinációban az *ai*-ből *ae* lett, *rosae*, a másodikban pedig az *o* elnyelte az *i*-t, így maradt *populo*. – A latin példák ma már (még?) sokaknak idegenek, oroszból viszont mindenki emlékszik még rá, mennyi bosszúságot okozott a magyar gyerekeknek a „rendhagyó” *maty* és *docs*, amelynek a birtokos esete már *maty eri* és *docs eri*, s többi esetében is ott van az *-er*; mindenkit bosszant, miért kellett betoldani a többé ezt a szótagot, miért nem ragozhatjuk ezt a két szót is úgy, mint a többi lány jel végű nőneműt. Felírom a táblára a *maty* latin, német, angol megfelelőjét: *mater*, *Mutter*, *mother*; a *docs* esetében latin helyett görögöt: *thüगतér*, *Tochter*, *daughter*. Így már a vak is láthatja, hogy a *maty er*, ill. a *docsera* tő, szabályos ez a ragozás, s legfőljebb azon bosszankodhatunk, miért kopott ki az *-er* az alanyesetből. S ismét megtapasztaltuk, hogy az alanyeset nem azonos a tőkével, amit a *vremja* meg a *znamja* esetében úgyis szintén muszáj tudomásul vennünk. – Egyszóval: sokkal könnyebb tanítanunk a nyelvtant már kezdő fokon is, ha nyelvtörténeti tudnivalókat is bele merünk vinni, ahol érdekes.

(Elvégre a nyelv nemcsak szinkronikusan *rendszer*, hanem diakronikusan is. Sőt: csak mindkét aspektusából együtt szemlélve tárul fel igazán a maga rendszer voltában.)

Befejezésül még vissza kell vonnom valamit. Egyszerűség kedvéért mindig a nyelv *rendszeré*temlegettem Karácsony Sándor könyvével kapcsolatban. Való igaz: azt mondj el ez a könyv, *hogyan* lehet a nyelvi rendszert a nyelv funkciója felől leírni. De vigyázat! – *nem írja le* a nyelvi rendszert a maga egészében. Ezért csalódunk olykor, ha szeretnénk minden felvetett rendező szempont következetes végigvitelét látni a nyelv valamennyi szintjén; itt-ott kifejti az összefüggéseket, másutt csak céloz rájuk, vagy még azt sem teszi. Egyetlen is az előadása: bizonyos kérdéseket nagyon részletesen elmagyaráz, másokat meg éppen csak érint. Szóval: sokszor nem találjuk meg benne, amit keresünk.

Pedig tudhatnánk, megírta a bevezető tanulmányban: nem nyelvtudományi művet írt, hanem pedagógiát. Aki a bevezetőnek nem hiszi el, higgye el a könyv címének, amelyben nincs határozott névelő. Nem *A* magyar nyelvtan, hanem csak *Magyar nyelvtan*, társaslélektani alapon. Vagyis, ahogyan már próbáltam feloldani, jobban tagolni ezt a címet: *hogyan* taníthatunk magyar nyelvtant társaslélektani alapon. A magyar nyelv nyelvtanát Karácsony Sándor – sajnos – nem írta meg. Használjuk ezt a könyvét arra, amire szánta.

JEGYZET

- (1) *Az először 1938-ban megjelent könyv 1992-es új, reprint kiadása kapcsán 1992. decemberében tartott előadás szerkesztett szövege.*
- (2) *Aradi József: Mindennapi közlésvilágunk = Tett 1979. 3. sz. 2-6., 49-51. p.*
- (3) *Fabricsius-Kovács Ferenc: Kommunikáció és anyanyelvi nevelés, Bp. OPI. 1980.*
- (4) *A zárójelben álló számjegyek itt és a továbbiakban a kiadvány oldalszámát jelzik.*

KÖVENDI DÉNES

Az odúlakó lélektana

Egyik kései művében első hallásra meglepő, legalábbis filozófus részéről szokatlan tanácsot adott olvasóinak *Lev Sesztov*. „Amikor beszélgetőtársadat hallgatod vagy amikor könyvet olvasol – írja – ne tulajdoníts különösebb jelentőséget az egyes szavaknak, sőt egész szövegrészeknek se. Próbáld meg elfelejteni az olvasott gondolatokat, s ne fordíts figyelmet kifejtésük következetességére. Tartsd szem előtt, hogy beszélgetőtársad csak azért folyamodik a kifejezés kész formáihoz, mert talán akar ugyan, de nem tud más módon megnyilatkozni. Próbáld meg arckifejezésére figyelni, füleld hangjának intonációját – ez segít abban, hogy a szavakon keresztül bepillants a lelkébe. Nemcsak a beszédből, hanem az írott szövegből is kihallani az író hangját, sőt hangszínét is, szeméből és arcáról pedig a legapróbb nüanszokat is meg lehet fejteni.”

E soraiban Sesztov nem pusztán javaslatának egyikét fogalmazta meg, hanem annál jóval többet: több szinten is kimutatható, hogy igazából saját filozófiai alapállásáról és egész életművére érvényes elemző módszeréről vallott. A látszólag kissé bizarr jó tanácsból máris könnyen kiolvasható a szerző nyelvvel szembeni bizalmatlansága és a következetesség észfilozófiai szentsége iránti megvetése. S valóban, Sesztov máshol azt írta, hogy a szó, a logikus gondolatösszeállítás csupán arra való, hogy elrejtse az emberek elől az „örökkévalóság titkát”, az ellentmondásmentességről pedig például így vélekedett: „Az istenek úgy rendelték – csak az istenek agyalhatnak ki ilyet! –, hogy a végső igazság mindig olyan ellentmondásokba ütközzék, melyek elfogadhatatlanok és fülünk számára egyenesen kibírhatatlanok, s a legvakmerőbb kutatókat is elriasztják”.

Sesztov tehát – s ezt még számos tőle vett idézettel alá lehetne támasztani – egyaránt elutasította a logosz hagyományos igazsághordozó erejét, ugyanakkor a szöveg logikai koherenciáját is csupán valamiféle megtévesztő álruhának tekintette. Mit keresett hát olvasmányában? Idézett tanácsából ez is világosan kiderül: a szerző lelkét, amibe a sza-